

A tankönyvek bemutatása

(Toldalék a *Régi tankönyvek a Pécsi Klíma Püspöki Könyvtárban* c. cikkhez.
Megjelent a *Könyv és Nevelés* 2007/4-es számában)

LOSONCZY István: Hármaskis Tükör¹

Minden idők legsikeresebb magyar történelem tankönyve. Címe szerint „*a Szent historiát, a Magyar Birodalom és Erdély Országának földjét, polgári állapotját és históriáját gyermekek számára leábrázolja*”. A tankönyv 1773 és 1886 között hetvenegy kiadást ért meg, és Magyarországon évtizedekig használták. Bár a szerző evangélikus tanár volt, könyvét nemcsak a protestáns, hanem a katolikus és más felekezeti iskolákban is használták. Csupán 1854-ben, a Bach-rendszer alatt tiltották be néhány évre művét. Ha figyelembe vesszük, hogy bő egy évszázad alatt hány iskolás nőtt fel ezen a tankönyvön, mindenképpen a korszak egyik legnagyobb hatású, a kor történelemszemléletét, a reformkori nemzedék történelmi ismereteit, a későbbi dualizmus kori történészgenerációknak máig ható nézeteit alapvetően befolyásoló tankönyvről van szó.²

H Á R M A S K I S T Ü K Ö R,

M E L L Y

- I. A' SZENT HISTÓRIÁT,
- II. MAGYAR ORSZÁGOT,
- III. ERDÉLY ORSZÁGOT,

A N N A K

FÖLDÉVEL, POLGÁRI-ÁLLAPATJÁVAL,
ÉS HISTÓRIÁJÁVAL,
GYENGE ELMÉKHEZ

ALHALMAZTATOTT MÓDON

A' NEMES TANULÓKNAK,

SUMMÁSAN DE VILÁGOSAN
ELŐ-ADJA ÉS KI-MUTATJA.

O V I D.

*Ne'cio, qua natale solam dulcedine cunctos
Eucit, et immemores non sinit esse sui.*

P O S O N Y B A N,
FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY
kölségevel, és betűivel.

I 7 8 6.

Joggal merül fel tehát a kérdés, miben rejlik e tankönyv titka, miért volt olyan népszerű tanárok és diákok között egyaránt, hogyan látja a ma történésze, történelemtanára e korabeli tankönyvet. Mindenek előtt azért lehetett oly népszerű e tankönyv, mert a korábban önálló tantárgyként nem tanított stúdiumot úgy tette a kor embere számára elfogadottá és hitelessé, hogy a történelmet a vitathatatlan Bibliával legitímálta. Magyarország és Erdély történetét a bibliatörténethez csatolta, annak mintegy természetes folytatásaként. Ugyancsak korát megelőző, máig érvényes pedagógiai újítás volt a tananyag az életkori sajátosságokhoz való igazítása, ezen pedagógiai elv következetes alkalmazása. Harmadik nagy újítása a történelem magyar nyelvű tanítása, illetve az, hogy az értelmetlen magoltatás helyett a praktikus ismeretek komplex tanítása mellett szállt síkra. Mindezen modern (egyébként Comeniushoz visszamenő) pedagógiai elveket előszavában fejti ki Losonczy.

A tankönyv első részében a diákok földrajzot, a másodikban az ún. állampolgári ismereteket, a harmadik részében pedig a magyar királyok történetét tanulhatták. A tananyagrészek kérdés-felelet formában épülnek fel, úgy azonban, hogy a különböző betűméretek szedésével elválnak egymástól a törzs és kiegészítő ismeretek. A modern tankönyvszerkesztői gyakorlat ma is alkalmazza ezt az elvet.

Losonczy tankönyve méltán aratott tehát tartós sikert. Kevesebb, mint 200 oldalon tényszerű, érdekesítő, hiteles képet adott a magyar történelemről, a korabeli történelemfelfogásnak megfelelően. Őseink dicső cselekedeteinek részletezésével, az alkotmánytörténeti részben a papíron lévő jogoknak a valóságos állapottal való szembesítésével, a szegényekkel és üldözöttekkel szembeni empátia kinyilvánításával, a hazaárulás éles elutasításával a tankönyv fontos szerepet játszott a magyar

történelmi tudat, a nemzeti öntudat és az egységes haza eszményének megerősítésében.

A szerző felsorolja Magyarország vármegyéit, és minden vármegye ismertetése egy versikével kezdődik. A Dunántúli kerület vármegyéinek felsorolásakor a sorban az utolsó Baranya vármegye:

„Baranya vármegye gáyon utoljára
Mely igen áldott föld, termékeny voltára,
Itt Pécs, Pécsváradja, Harsány, Siklósvára,
S Mohács, hol nemzetünknek lón veszte 's kára.”

Majd rövid, tényszerű felsorolás következik Pécs városáról:

„Pécs királyi város, népessége 12 500. A püspök és káptalan lakása, püspöki Lyceum, királyi gymnasiummal, könyvnyomtató-műhellyel, magyar játékszínnel. A török 143 esztendeig bírta; Solimán szultán a vidéket földi paradicsomnak nevezte. Oly fényes állapotban volt hajdan, hogy közpélda-beszéddé vált: „németnek Bécs, magyar-nak Pécs”, jó bort és dohányt termeszt, nagy köszén bányái vannak. Hüttner papiros gyárával.”

WIEGAND, Johann: Az austriai paraszt ifjúságot a jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske.³

A pécsi Püspöki Könyvtárban található egy 1774-ből származó, a pozsonyi nyomdában⁴ készült oktató könyv Johann Wiegand tollából, amelyet magyar nyelvre Szilágyi Sámuel, a Debreceni Református Kollégium fizikaprofesszora fordított le.

AZ AUSTRIAI PARASZT

I F F J Ú S Á G O T

A' JÓL RENDELTT

MEZEI GAZDASÁGRA

OKTATÓ

KÉZI KÖNYVETSKE,

Mellyet Német Nyelven irt

WIEGÁND JÁNOS,

az alsó Auftriai Felsőes Tsáfszari és Királyi Gazdasági

Nemes Társaságnak egyik érdemes Tagja,

Most pedig

Magyar Parasztt Ifjúságot hasznára

Magyar Nyelvre fordította

SZILÁGYI SAMUEL.

Pozsonyban, és Kassán,

LANDERER MIHÁLY
költségével és betűivel,

1 7 7 6.

gyának a szerző, miért értekezik annak összetételéről, hasznáról hosszasan, melyet szerinte „a parasztok méltán neveznek a Föld Lelkének”. Majd a tankönyv sorra veszi a gabonaföldek, a szőlőskertek, veteményesek művelésének rendjét, illetve a legfontosabb mezőgazdasági haszonállatokat. A tankönyv egy ABC-rendbe szedett névmutatóval zárul, amelyben a megfelelő oldal-számokra való utalások vannak, illetve a szerző néhol szómagyarázatot is ad (pl. giz-gaz, lásd dudva; kukuricza, lásd tengeri stb.).

WILMSEN, F. P.: A magyar gyermekek barátja, vagy olly hasznos olvasó könyv a házi és iskolai tanuló gyermekek számára, melyet – után sok bővítésekkel ... hazai nyelven kiadott Lánghy István.⁵

Lánghy István a Somogy megyei Csokonyán született 1796-ban, és Pesten halt meg 1832-ben. Nyelvművelő és nevelő volt, aki Wilmsen német pedagógus könyvét magyarra fordította, és ahol szükségesnek látta, kibővítette. „A magyar gyermekek barátja...” könyvecske tulajdonképpen két mű egybekötve, az elsőben tanmesék vannak, a má-

A könyv stílusán, szókészletén érezhető, hogy a nyelvújító mozgalom előtt íródott, bár a fordító előszavában megjegyzi: „hogy ezen munkát úgy igyekeztem fordítani, hogy a' legegységűbb ember-is meg-érthesse. Melyre nézve az Idegen Szókat mindenütt eltávoztattam, valamennyire csak lehetett; sőt néhol, valamely szót homályosnak láttam, azt egy kevésbé bővebben 's több Szókkal tettem ki ... Ha pedig egynéhány Szók fognak találtatni, melyek Idegen Nyelven vagynak, azokat azért nem lehetett Magyar Nyelvre fordítani, mivel az olyanoknak sem Neve, sem pedig maga a' Dolog Magyar Országban nintsen.”

Bár Szilágyi Sámuel patikusokat, doktorokat, „Nyelveket értő Magyar Hazafiakat” is megkérdezett fordító munkája során (pl. a „selyem-eresztő bogarokról”), hazafias kötelességükre hivatkozva arra buzdítja honfitársait, hogy működjenek közre „az ilyen hasznos Munkák” írásában.

Szilágyi azt is megemlíti előszavában, hogy a magyar parasztok csak azokkal a földművelő ismeretekkel rendelkeznek, amelyeket még őseiktől tanultak. A német parasztokat hozza föl követendő példának, akik silányabb termőföldön is sokkal jobban gazdálkodnak, mint a magyar parasztok, mert dolgozabbak, és mert korszerűbb ismeretekkel rendelkeznek. Ezért a professzor hitet tesz amellett, hogy az iskolákban tanítani kell a korszerű mezőgazdasági ismereteket.

A mezőgazdaság technika- s technológiatörténettel foglalkozó kutató számára bizonyára nagy élvezet és haszon a könyvecske első fejezetének tanulmányozása a trágyáról. Az agrártörténet kutatója bizonyára azt is meg tudja magyarázni, hogy miért szentel egy teljes fejezetet (ráadásul az elsőt!) a trá-

sodik pedig vallási, etikai szövegeket tartalmazó leckékből áll, de találhatóak a tankönyvben a kontinensek földrajzával, és állampolgári ismeretekkel foglalkozó részek is.

A' Magyar Gyermekek'

Barátja,

vagy:

olly hasznos Olvasó Könyv

a'

Házi, és Oskolai tanuló Gyermekek

s z á m á r a,

mellyből azok a' legszükségesebb, és leghasznosabb Tudományokat gyenge elméjükhez képest megfoghatják,

mellyet

T. T. Wilmsen Úrnak

Német nyelven szerkesztetett

100-dik Kiadása után

sok bővítésekkel, 's a' hol szükségesnek vélte, újabb szerkesztésekkel, minden Keresztény Hiten lévő tanuló Gyermekek' hasznóvételére alkalmaztatott, és hazai nyelven

kiadott

Lánghy István

ELSŐ RÉSZ.

Gyermekeinket oktatni és oktattatni, legszentebb kötelességünk.

Pesten, 1829.

Fűzőtől Landerer Lajos' betűjével

záló, a gyermek lelkivilágához, élettapasztalatához közel álló kedves figurákkal, akik rossz cselekedetük után mindig lelepleződnek, a jó gyerekek pedig megdicsőülnek. A szerző nem hagy kétséget a tanmesék végén: levonja a tanulságokat, és a családi, közösségi, társadalmi normák betartására ösztönöz. A torkos Friderikáról szóló olvasmány végén pl. megfogalmazza a fő tanulságot: „*Aki kíváncsiságát vaktában követi, azt azok végtére veszedelembé buktatják.*”

Az utolsó (állampolgári ismeretek) fejezetben a szerző röviden áttekinti az egyetemes történelem nagy korszakait, főbb eseményeit. A VII. Gergely pápától Amerika felfedezéséig, azaz az 1096–1492-ig terjedő időszakot 68 sorban foglalja össze. Valamivel bővebb kifejtés következik a *Magyar Ország' Historiájának rövid Rajzolatja* c. XXIII. fejezetben. A tankönyv társadalmi szerepét és hatását leginkább a XXIV. fejezet tükrözi, amelyben a könyvet használó tanító, és az abból tanuló diák mindent megtudhat „*A jobbágyoknak a' jól elrendelt Köztársaságokban való Jussairól, és Kötelességeiről.*” Az első mondat megadja a legfőbb eligazítást: „*Ahogy a gyermeknek a szülői házban, úgy „az Ország valamennyi Lakosai ... kötelesek a Hazájokban fennálló Törvényeknek engedelmeskedni ... azért, hogy az országban Rend, Csenedesség és Bátorság uralkodjék.*” Ezt mintegy nyomatékosítva, a következő oldalon olvashatunk azokról a „rémítő” épületekről, „*melyek Fenyítő Házaknak, Vármegyei- és Uradalmi Fogházaknak neveztetnek ... Ezen házakban csupa kis szobák taláztatnak, melyek erős ajtókkal, nagy és erős lakatokkal és závarakkal vagynak megerősítve, 's csak egy kis ablak van rajtuk, melly kívülről erős vas rudakkal van felkészülve. Az ilyen szobákba, melyek tömlőzőknek neveztetnek, zárattatnak bé a bűnösek, azaz azon rossz emberek, a' kik a Törvényeknek nem engedelmeskednek.*”

A tankönyv következő oldalai felsorolják a felvilágosodás eszmerendszerét tükröző egyetemes emberi és polgári jogokat (az élethez, a szabadsághoz, a tulajdonhoz, valamint a birtokláshoz való jogot). Mivel azonban az emberek a „*Polgári Társaságban*” különféle rendet alkotnak („*némelyek előkelők, mások alacsonyorsúak*”), ezért „*egyik embernek nagyobb tekintete, és hatalma van mint a másiknak*”. A tankönyv egyértelművé teszi azokat a foglalko-

A tankönyv I. fejezete rövid tételmondatokból áll: „*Én gyermek vagyok. A gyermekek még nem sokat tudnak, ezért tanulniuk kell... Addig, amíg oktatnak, tanítvány vagyok. A jó tanítvány figyelmes... örömet jár az Oskolába, szorgalmatos, rendes, csinos, erkölcsös és békességes... nem csintalankodik, s nem kóborol ide 's tova, hanem egyenesen haza megy. Én jó tanítvány akarok lenni.*” Majd ezután 40 oldalon keresztül a kb. 7-8 éves gyermek értelmi színvonalához igazodva, az első lapokon egyszerű szavakkal, egyszerű bővített mondatokkal, majd 5-6 lap után egyre gazdagabb szókinccsel és összetett mondatokkal, összefoglalja mindazt a tudást, amit a gyermek feltételezhetően tud, vagy tudnia kell. A megfogalmazás igen tömör, de adatokban gazdag. A szerző és a fordító gyakran használ szinonimákat a jobb megértést segítő (elapadt, kiszáradt – vendégfogadó, szállófogadó, csapszék, vendégfogadós, csaplár stb.). Feltűnő a fordítás szép magyarsága, árnyalt kifejező-készsége, amely miatt a mai olvasó közel 180 év távlatában sem érzi avíttnak, érthetetlennek a szöveget. Sőt, élmény olvasni, hogy fordítónk milyen árnyaltan magyarázza meg pl., hogy mi a különbség a mocsár, a posvány, a tócsa, a pocséta és a pocsolya között.

E rövid tételek – amelyek tehát a gyermeket körül vevő világ velős magyarázatát adják -, nem pusztán a gyermek számára íródtak, hanem feltételezzük, hogy inkább tanítója számára, akinek e fejezet mintegy tanítói kézikönyvként, vezérfonalként is szolgált. Állításunkat erősíti az a tény, hogy a „*tételek*” után rövid ellenőrző kérdések következnek, ugyancsak rövid válaszokkal. E katekizáló olvasási és tanítási stílus a korabeli iskolákban bevett gyakorlat volt.

A „*Tételek*” után, tartalmilag csoportosítva, rövid tanmesék következnek. A tanmesék többsége morali-

zásokat, amelyek az egyes rendekhez illenek. Felsorolja, hogy kinek, hogyan és mennyit kell adózni, és végül a fejezet utolsó oldala az „Uraságok” és „Szolgák” viszonyáról, a szolgák kötelességeiről szól, valamint felsorolja a legfontosabb állami hivatalokat (kormányiszékek, kancellária, helytartó tanács, királyi tábla, törvényszékek stb.).

Az Olvasókönyv utolsó XXV. fejezete erkölcsi intelmeket sorol fel egy-egy versikével alátámasztva. Például: *Őrizkedj, hogy becsületes nevedet valamelly gyalázatos cselekedet által meg ne becsütelened: Azt a' ki lop vala, Tolvajnak tartják mindenkor. Esmérd meg tulajdon hibáidat, és ne gáncsold szüntelen felebarátodat: Lásd szemedben a gerendát, Ne bánts máséban a szálkát. Ne nyugtalanokdjál, ha foglalatosságodban nem teszel szaporán előmenetelt: Ama' híres Róma vára, Nem egy napnak a' munkája.*

DUGONICS András: A tudákosságnak első könyve, mellyben foglaltatik a bető-vetés.⁶

Dugonics András bevándorolt horvát (dalmát) kereskedőcsalád sarja. Tizennyolc éves korában belépett a piarista rendbe. Később a váci, a medgyesi és a nyitrai gimnáziumokban tanított. A nagyszombati egyetem elemi matematika tanszékére került 1774-ben. Tanári munkája során sikeresen küzdött a németesítő törekvések ellen. Tevékenységével kivívta a hatóságok, és sok kollégájának ellenszenvét. Az egyetemi ifjúság viszont rajongott professzoráért. A magyar nyelvért folytatott harc egyik kiemelkedő alakja volt. Négykötetes matematikai művében (Tudákosság) egyetlen idegen szó sincs.

A' TUDÁKOSSÁGNAK ELSŐ KÖNYVE,

BÖTŰVETÉS.

(ALGEBRA)

MELLYET
KÖZ-HASZONRA ÍRT
DUGONICS ANDRÁS,

Kegyes Oskola-beli Szerzetes Pap. A' Józán, 's-egy. Izer.'s mind a' Természeti Tudományoknak Oktatója. Ennek-előtte a' Budai Tanulmányoknak Királyi Mindenségében ugyan azon Tudákosságnak Királyi Tanítója, 's-a' Tanútnak egyik tagja. Mostanában pedig a' Jeles Természeti Kaszák tanában pedig a' Jeles Természeti Kaszák Leg örebbike.

Második meg-bővített Ki-adás.

POSZONYBAN és PESTEN,
EÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY
bötűivel és költségével.

1798.

Ahogy fentebb is vázoltuk, a XVIII. század a tudományos nyelv magyarosodásának korszaka, a tudósok megkísérlik a latin nyelvet kiküszöbölni, és tudományos gondolataikat magyar nyelven megfogalmazni, más tudósok műveit idegen nyelvről magyarra lefordítani. A matematikai műnyelv megalkotásában kiemelkedő érdeme van Dugonics Andrásnak, hiszen akkor fogalmazta meg tiszta magyar nyelven négykötetes matematikai művét, amikor még a közoktatás és a tudomány nyelve is a latin volt. Magyar nyelvű matematikai tankönyve hosszú időn keresztül a kor tudósainak alaptankönyve volt, amelyből nemcsak a szám-tan, algebra, mértan és részben a természettudományok műszavait sajátították el magyar nyelven, hanem a tudományos gondolkodás, a logikus érvelés, a bizonyítás készségét is.

A földmérésről szóló fejezet előtt egy versike méltatja Dugonics munkásságát, amely őt „tudákos betűvetőnek”, „Newton szerént bölcselkedőnek” nevezi. Különösen matematikai műnyelvünk köszönhet neki sokat, bár nem mindegyik szava élte túl őt, hiszen már életében is sokat bírálták szóalkotásai miatt, így Kazinczy is. Némely idegenből alkotott szava erőltetett és a magyartól idegen hangzású volt, nem is maradtak fenn ezek a szavai, pl. „tellemtudákság”, „tellemíteni”, „húzomos mekkoraság tudománya” (geometria). Vannak viszont olyan általa megalkotott szavak, amelyeket ma is használunk: tudomány, tétel, felület, töredék, henger, gyök, véges, végtelen, derékszög, kör. Ez utóbbi állítólag azért nem „ker” (a kerek szóból eredeztetve), mert Dugonics élete végéig szögedi táj-szólásban beszélt.⁷

A „Tudákosság” első könyve a „bötű-vetésről”, vagyis az algebráról szól. Ma tanulás-módszertani bevezetőnek neveznénk azokat a sorokat, amelyben a szerző leírja, hogyan kell az algebrát tanulni. Figyelmeztet, hogy a könyvnek „elejéről utollyára, osztán közepére senki se hágdicsállyon, hanem amint irva vagyon, a' rend szerént lépdegeljen”. Majd egy újabb fontos szabály következik: amíg valaki tökéletesen meg nem értette a tananyagot, tovább ne lépjen. Nem árt, ha újból és újból visszatér a tananyag-ra, mert „az előbbinek igazságától függ az utóbbiak igazsága”. Nem elég csak elmélkedni, példákon gyakorolni is kell a megértett elméletet. Végül arra inti Dugonics tanítványait, hogy ne hitetlenkedjenek, hanem gyakran vegyék elő újból a már megtanultakat, és nem árt egy kis kételkedés sem, mert bár kemény munkával, de el fognak jutni a tudáshoz.

A tankönyv következő oldalain ezután Dugonics módszerese végigvezeti tanulóit a tudományos gondolkodás állomásain. Elsőként a magyarázatokat (definíció) említi, majd ezután következnek a „tudtomok” (axióma), a „kéremények” (postulatum), az „állományok” (hipotézis), a „vételek” (teoréma), a „tételek” (problema), a „fojadékok” (corollaria), majd végül a „jegyzetek” (scholia).

A tankönyv a legegyszerűbb matematikai példákon keresztül vezeti be a tanulót az algebraiba. Az egyes részek állítással kezdődnek, majd ezt követi a magyarázat, az alátámasztás és példák, végül a matematikai művelet bemutatása. Az ismeretek fokozatosan nehezednek, a tanuló a könnyebbtől halad a nehezebb felé. Míg Dugonics András matematikai tételeket magyar nyelven magyarázza, érzékelhető a küszködése a nyelvvel. Erre példa a pozitív és negatív számok közötti különbség magyarázata. Ma már megmosolyogni való Dugonics igyekezete, ahogy a „*vagyonos mekkoraságot*” (pozitív szám), és a „*héános mekkoraságot*” (negatív szám) magyarázta. Amint látható az is, hogy két pozitív szám összeadását a mai fül számára idegen hangzású szavakkal teszi meg ($8+2=$ több nyolc, több kettővel). Érti ő is, hogy „*e' kimondás nem igen magyarosan esik*”, ezért azt javasolja: „*így mondjuk ki: nyolc több kettővel*”, és ennek mintájára a kivonás esetében is „*így mondassék ki: nyolc kevesebb kettővel*”.

Dugonics András négykötetes matematikai munkája nemcsak a matematika tudományának magyar nyelvre átültetése miatt bír kiemelkedő művelődéstörténeti jelentőséggel, hanem azért is, mert feltételezhető, hogy a XIX. század első évtizedeiben a reformkor meghatározó személyiségei ezekből a tankönyvekből sajátították el a tudományos (matematikai) gondolkodás alapjait.

VARGA Márton: A gyönyörű természet tudománya.⁸

Varga Márton természettudós volt, filozófiai tanulmányait a győri akadémián végezte. Előbb Komáromban volt középiskolai tanár, majd a nagyvárad, 1809-től pedig a győri akadémia fizika, a természettan és a mezőgazdaságtan tanára. Élete végén a zirci apátság uradalmának igazgatója. 1808–1809-ben megjelent háromkötetes tan- és kézikönyve a XVIII. század természettudományos (fizikai, kémiai és csillagászati-földrajzi) eredményeinek magas színvonalú, magyar nyelvű összefoglalása. Mint nyelvművelő, a természettudományok szakmai magyar nyelvének kialakulását segítette elő, 1796-tól az erdélyi nyelvművelő társaság tagja.

A
Gyönyörű
TERMÉSZET' TUDOMÁNYA
magyarázta
a Tüneteményekből, és az új feltalálásokból
Nemzete, s az Ifjúság' javára
VARGA MÁRTON
Ugyan. ennek a Tudomálynak, a' Természet
Historiájának, és a' Mezei Gazdaságnak
Királyi rendes Tanítója.

I. Kötet.

NAGY VÁRADON
Tichy János betűivel
1808.

Bár Kováts Mihályé,⁹ Varga Márton kortársáé az érdem, hogy az egész korabeli kémiát élvezetes nyelven, szakmailag is kifogástalanul megszólaltatta, de Kováts csal csaknem egy időben, 1808-ban jelent meg Varga Márton műve is. Az előszóban Varga hivatkozik ugyan Kováts Mihályra, de arra is, hogy neki ugyanúgy végig kellett mennie a nyelvi úttörők rögös útján. A „gyönyörű természet tudománya” előszavában joggal írhatta: „*Előttem törött út, ki-ki tudgya nem volt*”. Varga szóalkotásai általában jók, azonban az általa készített szavak nem ölelik fel a kémia egészét. Az I. kötet bevezetővel indul, amely a természeti világgal kapcsolatos alapvető fogalmakat tisztázza, valamint bemutatja a természettudományos megismerés legfontosabb állomásait. Varga Márton a természeti világ megismerése alapjának a tapasztalást tekintette: „*Az egész természet Tudományának talpköve a' tapasztalás: ezen értjük azon esmérteinket, mellyeket érző eszközeink által szerez magának a' lélek a' természeti dolgokról.*” Majd ezután bemutatja a newtoni természetfilozófia főbb gondolatait, és négy fő tételét. A tudós tanár hitet tesz a fizikai hasznosságáról is, hiszen ahogy írja: „*A Fisikának haszna az ember' értelmének megvilágosításában, a' mi természeti állapotunknak tökéletesítésében, s a polgári sorsnak boldogíttatásában, kimondhatatlan.*” A következő fejezetekben igen részletesen, és zömmel német nyelvű szakirodalmi munkákra hivatkozva ír a testek tulajdonságairól, a mozgásról, sűrűlődről, a testek kiterjedéséről. A könyv második kötetében a kémia tudományáról olvashatunk (a levegőről, a gázokról, különféle ásványi anyagokról), majd a kötetet összefoglaló tábla zárja, amely korabeli fizikai és kémiai eszközök rajzait tartalmazza. A II. kötet elején a tartalomjegyzék után magyar nyelvű szöveget találhatók, amely a latin kifejezések ma-

gyarítását tartalmazza. Van közöttük nagyon sok, amelyet ma is így mondunk és írunk (zsíros olaj, zengés, vízesés, tűzálló, okozat, súly, szivárvány, de akad olyan is, amely nem élte túl a nyelvújítás korát (felső színe a testnek = felszín, fagyás pontya = fagypont, héség' érzése = hőérzet, mindéig mozduló = örökmozgó).

¹ LOSONCZY István: Hármaskis-Tükör, mely I. a Szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári-állapotjával és históriájával, gyenge elmékhez meg-bővítve alkalmaztatott módon a nemes tanulóknak summásan, de világosan elő-adja és ki mutatja. Pest: nyomtatott Petrózai Trattner János Tamás betűivel, 1822, Fűskuti Landerer Mihály. 206 p., [2] t.fol. ill., színes térk. 18 cm.

² A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650–1848). Szerk.: Szebenyi Péter. (A történelemtanítás módszertanának forrásai I.) Budapest, 1989. 105-108. o.

³ WIEGAND, Johann: Az austriai paraszt ifjútságot a jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Íratott német nyelven – János által (ford. Szilágyi Sámuel). Posonyban 1774, Patzko F. A. [22], 238, [16] p. DD.V.25.

⁴ A pozsonyi nyomda 1717-ben kezdte működését, és a 18° század közepén számos tankönyv (különösen földrajz- és történelemtankönyv) kiadásával hívta fel magára a kortársak figyelmét.

⁵ WILMSEN, F. P.: A magyar gyermekek barátja, vagy olly hasznos olvasó könyv a házi és iskolai tanuló gyermekek számára, mellyből azok a legszükségesebb és leghasznosabb tudományokat gyenge elméjükhöz képest megfoghatják, mellyet – után sok bővítésekkel ... hazai nyelven kiadott Lánghy István. I-II. rész., Pest Sz.H.IX.2.

⁶ DUGONICS András: A tudákosságnak első könyve, mellyben foglaltatik a bető-vetés (Algebra). Pest, 1784, Landerer Mihály. [2], 272 p.

⁷ <http://www.mek.iif.hu>

⁸ VARGA Márton: A gyönyörű természet tudománya. Magyarázta a tüneményekből és az új feltalálásokból nemzete s az ifjúság javára. (Rajz Veis János, sc. Karacs.) Nagy Váradon 1808, Tichy János.

1. köt. XII, [12], 563 p. 3 t.

2. köt. VIII, 237, [3] p. 2 t..

f.II.3-4, PP.VII.12-13.

⁹ SZABADVÁRY Ferenc – SZŐKEFALVI NAGY Zoltán: A kémia története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.